

Ինգա ԱՎԱԳՅԱՆ

*ՈՒՐՎԱԳԾԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԴԻՄԱՊԱՏԿԵՐԻՑ (մասն II)*

Ալեքսանդրապոլը XIX դ. վերջին-XX դ. սկզբին Ռուսական կայսրության կազմի մեջ մտած Արևելյան Հայաստանի ամենամեծ քաղաքներից մեկն էր, առևտրատնտեսական, մշակութային կենտրոն: Չնայած վայրիվերումներին և բնական աղետներին (խորհրդային շրջանում արագընթաց ինդուստրացում, քաղաքային կյանքի սովորույթների փոփոխություն, 1926, 1988թթ. ավերիչ երկրաշարժեր, հետխորհրդային տնտեսական ճգնաժամ)՝ քաղաքի պատմական մասը ներկայացված է նախագծված ցածրահարկ թաղամասերով, որոնք կառուցել են տեղի քարտաշ-որմնադիրները՝ ժողովրդական ճարտարապետական մշակույթի ներկայացուցիչները: Քաղաքի պատմական մասը պահպանվել է բավական ամփոփ տեսքով և շարունակում է հանդես գալ որպես քաղաքի կենտրոն:

Հրապարակման մեջ անդրադարձել ենք Ալեքսանդրապոլ-Գյումրու վերնակույր ճարտարապետության առանձնահատկություններին, որոնք ներկայացրել ենք ըստ պատմական կենտրոնի՝ Շիրազի, Վարպետաց, Աբովյանի, Ռուսթավելու փողոցների միջև ընկած տեղամասի, երբ կողք կողքի գոյատևում և փոխազդում են ճարտարապետական երեք շերտեր, որոնք համապատասխանում են քաղաքի պատմության հիմնական ժամանակաշրջանին (Ալեքսանդրապոլ-Լենինական-Գյումրի): Առաջին անգամ շրջանառության մեջ ենք մտցնելու ճարտարապետ Ա.Վ.Իվանովի առաջարկած «վերնակույր անսամբլ» տերմինը, որը գիտնականի կողմից առաջադրվում է ուրբանիստ Ա. Վիսոկովսկու առաջարկած «վերնակույր քաղաք, կառուցվածք» տերմինների հիման վրա¹: Անգլերենից թարգմանաբար «վերնակույր» բառը նշանակում է տեղական, ժողովրդական, բարբառային, տվյալ տեղանքին բնորոշ: «Վերնակույր անսամբլ» տերմինն արտահայտում է այնպիսի քաղաքի միջավայրը, որն սկզբունքայնորեն տարբերվում է «ճարտարապետական անսամբլից»: Ճարտարապետության մեջ «վերնակույր» տերմինն օգտագործվում է այն կառույցների պարագայում, որոնց կառուցողը պրոֆեսիոնալ ճարտարապետ չէ, սակայն կառույցն օժտված է որոշակի կենցաղային և գեղարվեստական առանձնահատկություններով: Բերնարդ Ռուդոֆսկին վերնակույր ճարտարապետությունն անվանում է «առանց ճարտարապետների ճարտարապետություն»²: Այս տիպի կառուցապատումների նկատմամբ հետա-

¹ Иванов А. Регулярный вернакуляр: свобода внутри решетки (исторический центр Гюмри XIX-середины XX в.). Вопросы всеобщей истории архитектуры, выпуск 9 (2/2017). М.С-П, 2017. С.159.

² Rudofsky B. Architecture without Architects: A Short Introduction to Non-Pedigreed Architecture. New York: Museum of modern Art Publ., 1964.

քրքրությունը հատկապես աճեց XX դ., իսկ սկզբունքները վավերացվեցին 1999թ. Մեխիկոյում ընդունված «Կառուցապատված վերնակույր ժառանգության խարտիայում»³: Ա. Իվանովը զուգահեռներ է անցկացնում Ալեքսանդրապոլի և Երևանի վերնակույր ճարտարապետության միջև (Կոնդ, Հին Նորք, Քանաքեռ, Նորագյուղ), որտեղ, ի տարբերություն Ալեքսանդրապոլի, դիտարկվում է «ստորին» խավերի կառուցած վերնակույր ճարտարապետությունը, երբ կառուցողը չի մտածում կառույցի գեղագիտական կողմի մասին, այլ լուծում է կենցաղային տարրական խնդիրներ: 1920-ական թթ. Երևանում դիտարկվում է պառակտում «ստորին» վերնակույրի և «վերին»՝ վարդագույն տուֆից կառուցված, բարձրաստիճան ճարտարապետության միջև (ճարտարապետ՝ Ա.Թամանյան): Ցավոք, այսօր Երևանի «ստորին» վերնակույրն արտահայտող թաղամասերը ենթարկվում են անխնա քանդման, բայց Հայաստանում Երևանին այլընտրանքային կարելի է համարել մեկ այլ պատմական կենտրոն՝ սև տուֆից կառուցված Գյումրին⁴: Ինչպես նշեցինք, քաղաքի պատմական մասը նախագծված ցածրահարկ թաղամասերն են, որոնք կառուցապատողները տեղի քարտաշ-որմնադիրներն էին, և նրանք էին ներկայացնում ժողովրդական ճարտարապետությունն այն պարագայում, երբ քաղաքի ընդհանուր հատակագիծը⁵ նախագծողները ճարտարագետ-շինարարներն էին: Այսօր քաղաքի պատմական մասը ներկայանում է ճարտարապետական երեք շերտերով, որոնք հրաշալիորեն ներկայացնում են Ալեքսանդրապոլ-Լենինական-Գյումրին: Այսպիսով, խոսքը քարտաշ-որմնադիրների անտիկ և միջնադարյան ավանդույթներով կառուցած հին քաղաքի մասին է, որը, սակայն, նախագծված էր «վերևից» (քաղաքի կանոնավոր հատակագծի ցանց): Ըստ Ս. Մաթևոսյանի՝ Ալեքսանդրապոլ-Գյումրիում դիտարկվում են Անիի ճարտարապետության հետ սերտ կապերը և նրա շարունակությունը մեր օրերում⁶:

Բնականաբար, քաղաքի կանոնավոր հատակագծումից հետո իշխանությունները հատուկ աշխատանք էին տարել փողոցներն ուղղելու նպատակով (քանդվել են փողոցների կանոնավոր դասավորությունը խանգարող կառույցները, բնակիչները տեղափոխվել են կանոնավոր կառուցված տներ): Ալեքսանդրապոլի բերդը համարվում է XIX դ. կեսի ռուսական ռազմական ճարտարապետության օրինակ, շինարարական աշխատանքները ղեկավարել են ռուսական ռազմական ճարտարագետները, կառուցել են տեղի հայ վարպետները: Հենց այս վարպետներն են կառուցել քաղաքը՝ եկեղեցիները⁷, դպրոցները, առևտրային շարքերը, բնակելի տները: Տեղական ինքնակառավարման մարմինների ստեղծումից հետո ձևավորվում է քաղաքի ճարտարագետի նոր պաշտոնը: Այն սովորաբար զբաղեց-

³ Иванов А., նշվ. աշխ., էջ 160:

⁴ Նույնը:

⁵ Атлас крепостей Российской империи, СПб., URL: insmat.info/fales/uploads/45273/atlas_krepostey_rossiyskoy_imperii_ok_1830_chast_i.pdf (ժամա օրապես: 13.08.2017).

⁶ Մաթևոսյան Ս., XVIII-XIX դդ. Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Եր., 1985:

⁷ Եկեղեցական շինարարության պատմության մեջ չտեսնված էր 1859-1866 թթ. քաղաքի ամենաբարձր եկեղեցու՝ Ամենափրկիչի կառուցումը, որը այժմ նույնպես վերնակույր տաճար է համարվում: Иванов А., նշվ. աշխ., էջ 175-180:

նում էր զինվորական ճարտարագետներից մեկը, որը համատեղում էր ծառայությունը քաղաքային վարչությունում պայմանագրային աշխատանքի հետ⁸: Իրականում նա էր համակարգում քաղաքի կառուցապատման աշխատանքները, ստորագրում նախագծերը, որոնք որոշում էին կառույցի տեղը և ծավալը, հարկերի քանակը, բայց ոչ դրանց ճարտարապետական հորինվածքը և զարդարանքը, որը շարունակում էր մնալ տեղի վարպետների մենաշնորհը: Լայնորեն կիրառվում էին կատալոգները, որտեղից ընտրված տները հարմարեցվում էին տիրոջ բյուջեին և տեղի պայմաններին: Այսպիսի տան վառ օրինակ է *Աբովյանի թիվ 204* առանձնատունը, որի մասին խոսել ենք հոդվածի առաջին մասում⁹: Քարտաշ-որմնադիրներն անընդհատ կատարելագործում էին թե՛ մյուս վարպետների, թե՛ իրենց ձեռքերումները, որոնք, ի տարբերություն քաղաքային կենցաղից կտրված ճարտարապետ-մասնագետների, «կենդանի» քաղաքի անբաժանելի մասն էին կազմում: Ըստ Ա. Իվանովի՝ Գյումրին մեծ Մանհեստենի և փոքր Վալեստայի նման կաղապարվել է նախագծված ցանցի մեջ, սակայն այդ ցանցի ներսում քաղաքը կառուցապատվում էր ողջ վերնակույր անսամբլի ազատ սկզբունքներով՝ «ազատություն ցանցի մեջ»¹⁰: Մեր խնդիրն է այս ամենը դիտարկել Ձորի մահլա թաղամասի մի հատվածի օրինակով, որի մեջ է մտնում մեր ուսումնասիրած հատվածը: Իրար զուգահեռ Դորդանյանի, Աբովյանի, Վարպետաց փողոցները Ռուսթավելի փողոցից հյուսիս կորցնում են իրենց կանոնավոր ուղղվածությունը, խճողվում և կլանվում են ազատ վերնակույրի մեջ: Կանոնավոր թաղամասը դառնում է անկանոն, նրբանցքները սարդոստայն են հիշեցնում: Դիտարկվում է լավ պահպանված ազատ վերնակույր անսամբլը:

Ուսումնասիրված շենքերն ըստ արտաքին և ներքին հարդարման բաժանել ենք երեք խմբի: Սույն հոդվածում կներկայացնենք վերնակույր ճարտարապետության Ալեքսանդրապոլի ժամանակաշրջանին վերաբերող շերտի հուշարձան-տների նկարագրությունը, որը կատարել ենք Աբովյանի, Ռուսթավելու, Վարպետաց և Շիրազի փողոցների կազմած քառակուսիում՝ ըստ մեր կողմից առանձնացված առաջին և երկրորդ խմբերի: Երրորդ խմբին պատկանող շինությունների ուսումնասիրությունը կներկայացվի մեկ այլ հոդվածի շրջանակում:

Սույն ժողովածուի նախորդ համարում մանրամասն անդրադարձել ենք Աբովյանի և Վարպետաց փողոցներում գտնվող որոշ հուշարձան-տների նկարագրությանը, այստեղ ներկայացնում ենք դրանց լուսանկարները¹¹ (Աբովյանի թիվ 210 (պետական ցուցակ №4.472) (լուս.1), թիվ 202 (196,198, 200) (պետական ցուցակ №4.470) (լուս.2), թիվ 206, 208 (204)(պետական ցուցակ №4.471) (լուս.4), թիվ 111

⁸ Иванов А., նշվ. աշխ., էջ 166-167:

⁹ Ավագյան Ի., Ուրվագծեր Ալեքսանդրապոլի պատմամշակութային դիմագծից, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. XX, 2017, էջ 278-285: Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում Գյումրու «Կուսայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի տնօրեն Ս. Տեր Մարգարյանին և ավագ գիտաշխատող Պ. Զաքարյանին լուսանկարները տրամադրելու և աշխատանքին սատարելու համար:

¹⁰ Иванов А., նշվ. աշխ., էջ 170-171:

¹¹ Ավագյան Ի., Ուրվագծեր Ալեքսանդրապոլի պատմամշակութային դիմագծից, էջ 278-285:

(պետական ցուցակ №4.39) (լուս.3,29), թիվ 121(պետական ցուցակ №4.40) (լուս.5, 6), Աբովյանի 186 (պետական ցուցակ №4.50) (լուս.8), թիվ 216 (պետական ցուցակ №4.943)(լուս.10,11), Աբովյանի թիվ 184 և Ռուսթավելու թիվ 22,24 (պետական ցուցակ №4.38)(լուս.12), Ռուսթավելու թիվ. 30 (պետական ցուցակ №4.945) (լուս.14), Վարպետաց թիվ 87 (պետական ցուցակ №4.953) (լուս.17),¹² թիվ 101 (պետական ցուցակ №4.873) (լուս.18,28), Շիրազի՝ նախկին Գորկու թիվ 30 (պետական ցուցակ №4.946) (լուս.21,22)), Ալեքսանդրապոլի վերնակույր ճարտարապետության XIX դ. վերջ-XXդ. սկզբի մասին ամբողջական պատկերացում ստանալու համար: Ստորև ներկայացնում ենք նույն խմբի մեջ դասվող մյուս շինությունները, որոնց մասին տեղի սղության պատճառով սույն ժողովածուի նախորդ համարում չի խոսվել.

Աբովյանի թիվ 182 (պետական ցուցակ №4.49) (լուս.7,30): Հուշարձանը կառուցվել է XIX դ. վերջին: Պահպանված են ժամանակի փայտյա ինքնատիպ առաստաղը, մուսքի սենյակների փայտյա դռները, լուսամուտներն ու ծածկափեղկերը: Կառույցն ունի տեղական սև տուֆից կառուցված շքեղ ճակատ:

Աբովյանի թիվ 192, 192/1(պետական ցուցակ №4.51) (լուս.9): Հուշարձանը կառուցվել է XIX դ. վերջին: Պահպանվել է տան արևելյան ճակատի մի փոքր հատվածը, որը Ալեքսանդրապոլի սև տուֆից է պատրաստված: Նկուղը հարթ առաստաղով է:

Ռուսթավելու թիվ 39, 41(պետական ցուցակ №4.735) (լուս.13): Հուշարձանը կառուցվել է 1900-ական թթ.: 1988թ. երկրաշարժից հուշարձանը խիստ վթարվել էր: Սեփականատերը առանց անհրաժեշտ նախագծային փաստաթղթերի վերանորոգել է այն: Պահպանվել է միայն շենքի հարավային սրբատաշ, քանդակագարդ, ինքնատիպ քիվով ճակատը, որը կառուցված է սև տուֆից:

Ռուսթավելու թիվ 34, Վարպետաց փող. թիվ 81(պետական ցուցակ №4.287) (լուս.15): Հուշարձանը կառուցվել է XIX դ. վերջին: Պահպանվել են թաղակապ նկուղը և փայտյա ձևավոր դռները: Հուշարձանի՝ դեպի Վարպետաց փողոց նայող ճակատը լրիվ փակվել է ավելի ուշ իրականացված կցակառույցներով: Հուշարձանի՝ *Ռուսթավելու թիվ 34* հասցեով մասի մի հատվածը 1988թ. երկրաշարժից մասամբ վթարվել է: Կառույցն ունի Ալեքսանդրապոլի սև և կարմիր տուֆից կառուցված գեղեցիկ ճակատ:

Վարպետաց՝ նախկին Շահումյանի փողոց թիվ 148 (պետական ցուցակ №4.375) (լուս.16): Հուշարձանը կառուցվել է 1880թ. և պատկանել է Ալեքսանդրյան ընտանիքին: Պահպանվել են փայտյա գեղեցիկ շքամուտքը, սենյակների փայտյա ձևավոր դռները, պատուհանների ծածկափեղկերը, երեք, պատի մեջ փորված, նախշագարդ փայտե պահարանների՝ դուլաբների դռները և թաղակապ նկուղը:

¹² Ավ. Բասիակյանի պապենական տունն է, որը ՀՀ պաշտոնական տեղեկագրում թվագրվում է XIX դ. վերջով: Տունը 1988թ. երկրաշարժից հետո վթարվել է, հետագայում հիմնովին վերականգնվել է և շարունակել է օգտագործվել որպես Ավ. Բասիակյանի տուն-թանգարան:

Մասնակի փոփոխվել է հուշարձանի արևմտյան ճակատին կից փայտյա պատշգամբը: Տունն ունի սև տուֆից կառուցված գեղեցիկ ճակատ:

Վարպետաց թիվ 160, 162, 164 (պետական ցուցակ №4.221, №4.222) (լուս. 19,20): Շինությունները կառուցվել են XIX դ. վերջին: Պահպանվել են թիվ 164-ի երեք պատուհանների ծածկափեղկերը, մեկ ներքին փայտե դուռը, շքամուտքը, թիվ 162-ի փայտե առաստաղը, հին երեք դռները, երկու լուսամուտների ծածկափեղկերը: Թիվ 164-ն ունի տեղական սև տուֆից կառուցված գեղեցիկ ճակատ: Հիմնախարիսիսի մի շարքը բազալտապատվել է, բարելավվել է ջրահեռացման խնդիրը (հավանաբար երկրաշարժից հետո): Թիվ 160 տան սև տուֆից կառուցված, գեղեցիկ ճակատը փողոցի կողմից գտնվում է հողաշերտի մեջ: Երևում են ճակատի սրբատաշ քարերի միայն յոթ շարքերը:

Շիրազի I-ին նորանցքի թիվ 88 (պետական ցուցակ №4.86) (լուս.23,24): Հուշարձանը կառուցել են Տեր-Հարությունյանները XIX դ. վերջին: Պահպանվել են «բոխյա թավանը», ուշագրավ և իր ձևով եզակի զարդաերկրով, փայտե շքամուտքը, որը ներսից ունի մետաղական փական և ներսի փայտե զարդանախշված երկու դռները: Նկուղը հարթ, փայտե առաստաղով է: Միջանցքում շատ վատ վիճակում պահպանվել է Արտաշես Տայանի գործարանում պատրաստված հախճաալիկներից հատակը: Կառույցն ունի սև տուֆից գեղեցիկ ճակատ:

Շիրազի I-ին նորանցքի թիվ 89, վթարային (պետական ցուցակ №4.87) (լուս. 25): Կառուցվել է XIX դ. վերջին: Պահպանված են փայտե շքամուտքը, խիստ վթարային վիճակում «բոխյա թավանի» մի փոքր մասը և լուսամուտներից մեկը: Նկուղը թաղակապ է: Պահպանվել է տան միջնապատի կամարը: Արտաքին ճակատը շարված է Ալեքսանդրապոլի սև և կարմիր տուֆ քարերի համադրությամբ: Քիվը քանդակագարդ է: Շքամուտքի արտաքին պատը շարված է կարմիր տուֆով:

Շիրազի I նորանցքի թիվ 90 (պետական ցուցակ №4.88) (լուս.26): Տունը կառուցվել է XIX դ. վերջին և պատկանել է Ղազարյանների տոհմին: Պահպանվել են փայտյա առաստաղը, փայտե նախշագարդ դռները, երեք լուսամուտների ծածկափեղկերը, փայտե հատակը և փայտե շքամուտքը: Կառույցն ունի սև տուֆից գեղեցիկ ճակատ:

Շիրազի թիվ 28 (պետական ցուցակ №4.907) (լուս.27): ՀՀ պաշտոնական տեղեկագրում կառույցը թվագրվում է 1880-ական թթ.-XX դարասկզբով: Կառուցվել է սև տուֆից և պատկանել է քաղաքում հայտնի մեծահարուստ Կոստանյան ընտանիքին: Պահպանվել են բաղնիքի սրահների թաղակապ առաստաղները: Ալեքսանդրապոլում մեծ տարածում գտած բաղնիքի արարողությունները (ընտանիքով բաղնիք հաճախելը, հարսնաբաղնիք, փեսաբաղնիք և այլն) մեծ մասամբ կատարվել են այստեղ: Մինչև 1988թ. երկրաշարժը այս կառույցը օգտագործվել է որպես բաղնիք: Երկրաշարժից մասամբ վնասվել է: 2000-ական թթ. այն օտարվել է մասնավոր անձի: Հուշարձանի վերանորոգումը իրականացվել է ներքին ճարտարապետական տեսքի որոշակի փոփոխություններով: Նաև լրիվ վերացվել են ներքին հարդարման որոշակի արժեք ներկայացնող մանրամասերը:

Այսպիսով, ուսումնասիրված հատվածի վերլուծությունը հստակ ցույց տվեց, որ թե՛ քաղաքի այս հատվածում, թե՛ ընդհանրապես Գյումրիում, ի տարբերություն Երևանի, պահպանվել է վերնակույր ճարտարապետության սկզբունքներով կառուցապատումը, որը գլոբալիզացիայի այսօրվա պայմաններում պահպանության կարիք է զգում, իսկ վերնակույր անսամբլի ամբողջականությունը ապահովելու համար անհրաժեշտ է ժամանակակից կառուցապատումները կատարել վերնակույր քաղաքի օրինաչափություններին համահունչ, ինչը այս պահի դրությամբ փորձում են իրականացնել Շիրազի և Ռուսթավելու փողոցներում կատարվող շինարարական աշխատանքների ընթացքում: Կարծում ենք՝ այստեղ տեղին է օգտագործել «նեովերնակույր կառուցապատում» եզրը: Թե որքանով դա կհաջողվի, ցույց կտա ժամանակը:

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Նկ. 9

Նկ. 10

Նկ. 11

Նկ. 12

Նկ. 13

Նկ. 14

Նկ. 15

Նկ. 16

Նկ. 17

Նկ. 18

Նկ. 19

Նկ. 20

Նկ. 21

Նկ. 22

Նկ. 23

Նկ. 24

Նկ. 25

Նկ. 26

Նկ. 27

Նկ. 28

